

OLASZ SÁNDOR

Változatok az egzisztenciális regényre

EGY ANALÓGIA KÖRVONALAI: KOSZTOLÁNYI ÉS NÉMETH LÁSZLÓ

A cím, mely nyílt allúzió Sükösd Mihály két évtizeddel ezelőtti könyvére, jelezni próbálja, hogy ami itt következik, nem a teljesség igényével készült. Inkább kérdéseket vezet föl, megfelelések és eltérések, analógiák és különbségek szövevényét kívánja érzékeltetni két 20. századi magyar író életművében, s ehhez – mintegy viszonyítási pontként – hívja segítségül az európai regény- és gondolkodástörténetből a klasszikus modernség (André Gide) és az egzisztencialisták művészi létértelmezését és epikai ábrázolásmódját. Távol áll tőlem, hogy akár Kosztolányit, akár Németh Lászlót az említett létszemléletek és regényírói gyakorlatok körébe utaljam. A párhuzamok azonban (talán) lehetőséget adnak a modern regény némely műhelyproblémájának átgondolására.

Felfogásunk szerint Kosztolányi és Németh László az egzisztenciális regény két, egymással sok szempontból ellentétes változatát teremtették meg. Mindketten olyan epika feltételeit keresték, melyben a végső dolgokra lehet rákérdezni. A magyar irodalomban az ilyen típusú szerző nem tartozott (s talán még ma sem tartozik igazán) a kedvelt alkotók közé. Camus (Sartre *Az undor* c. regényéről szólva) jelenti ki, hogy „egy regény nem más, mint képekbe áttett filozófia”. A *Sziszüphosz mítosza* „Filozófia és regény” c. fejezetében pedig azt hangsúlyozza, hogy „mennyire önkényes a művészet és a filozófia eddigi szembeállítása”. „A nagy regényírók filozófus írók...” – mondja, s természetesen nem a tézisregényeket állítja mintaképül. „Akiről azonban én beszélek, illetve akiket elképzelek, azok tisztán látó gondolkodók. Műveikben egy bizonyos ponton túl – amikor a gondolkozás már önmagára irányul – képekben kezdenek beszélni: a korlátozott, halandó és lázadó gondolat nyilvánvaló szimbólumaiban.” Míg az ember helyéről, szerepéről a filozófia általánosító kategóriákban fogalmaz, addig a regény a fikció szintjén, egyéni sorsokban, de nem pusztán filozófiai tételek egyedi megnyilvánulásait ábrázolva. Ez a fajta regény tehát nem illusztrálni akar valamely gondolatot, hanem önállóan próbálja a lét és a létezés helyzetét elemezni. Kosztolányi Esti Kornélja is olyan író akar lenni, aki „a lét kapuján dörömböl”. Hamvas Béla *Regényelméleti fragmentuma* (1948) szerint „a regény a nyelv egy neme lett”, „a létezés általános és egyetemes értelmezése”, „nem oly módon, hogy egy a többi között, hanem az egyetlen értelmezés, amely az összes többit magába olvasztja”. Ezt akár Ottlik híres kifejezésével, a „létezésszakmával” is összevethetjük. (Az író „a létezésszakmában dolgozik”.) Sokan megállapították, hogy Németh László regényei is valójában létábrázoló regények (Kocsis Rózsa), s „a létezés mélyebb rétegeire utal itt minden” (Sándor Iván). Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy Németh László regényírása nemcsak erre az ontologizáló, filozófiai tudattal átszótt, egzisztenciális műfajra lehet példa, megvan benne a kortárs regény három másik törekvése is: a személyes-vallomások, a realista és a mitologizáló.

Kosztolányi a világ rendjét az állandóságban, a reménytelen körforgásban, az emberi létnek abban a vonásában látta, mely a permanens ismétlődésben nyilvánul meg.

Jellemüket, azonosságukat fokozatosan elvesztő (vagy már elvesztett) hősei kimondva-kimondatlanul megválthatatlan és megváltoztathatatlan siralomvölgyként élék meg helyzetüket. „Miért folyik a születések nagyüzeme, mikor csak ilyen egymáshoz hasonló, jól működő, de unalmas gyári áruk, ilyen szeretetre méltó semmis portékák kerülnek ki a műhelyből? Miért is az egész?” (*Aranysárkány*) De a *Pacsirta* is a reménytelenség metaforikus megfogalmazásával zárul. („Kis ősz ez, alattomos, fekete, sárszegi ősz.” Mintha Babits „különös hírmondója” jelentené a nagy hírt: „Ősz van.”) Van-e vagy nincs értelmes válasz az emberi létezés értelmére? Abból, hogy a Kosztolányi-hősök nem találnak ilyen választ, még nem az értékekről való lemondás, nem a nihilizmus következik, inkább a tragikus értékképviselő. Akárhogy gondolkodik valaki az imént föltett kérdésekről, a totális értelmetlenségben sem mindegy, hogy az ember milyen. (Jóllehet, ez a csapdahelyzetet mit sem változtat.) A világkép megrendülése, az egyén új, megváltozott helyzete, az érvényüket veszített célképzetek és kategóriák Németh László létélményében is meghatározók. Ő sem állt ellen a modern szellemi áramlatoknak, válságfilozófiáknak (noha ezt nem föltétlenül hatásként, hanem a korélmény azonosságaként is fölfoghatjuk), de az életmű különféle korszakaiban valójában a maga harmonikus közösség- és emberképéért folytatott harcot látjuk. Ám Kosztolányi pesszimizmusa ellenében Németh csak annyiban optimista, amennyiben megvan benne a bizalom, hogy – minden baj ellenére – bizalommal nézhetünk a jövőbe. Igaz, ebben a várakozásban is lehet csalódnai. Az *Égető Eszterre* gondoljunk, arra a jelenetre, amelyben a hősnő kifejti, az élet ugyan pokol, de (talán) megszelídíthető, elviselhetőbbé és (bármilyen képtelenül hangzik) otthonosabbá tehető.

A tragikum Németh László világában sem föltétlenül kívülről jön, benne rejlik az már a létezés természetében. Kosztolányi sárszegi regényei: a tér és az idő merev kategóriává dermed. *Gyász, Iszony* (utóbbi a befejezés kivételével): a változáshiány, az állapot statikussága a lét gyógyíthatatlan betegségeként tűnik föl. A lét mint elvetélt dráma itt is, ott is a katarzis nélküli tragikum esélyeit kínálja. A kiszolgáltatottság, a bénaság Novák tanár urat az öngyilkosságba, Kurátor Zsófit az önfelszámolás és önredukció reménytelen kalandjába löki. Ám a hasonlóságokkal, akár az azonos szóhasználattal nem árt vigyáznunk. Mert beszél Németh László a belátásról, olykor egészen ugyanúgy, mint Kosztolányi a részvétéről, de az egyiknél emögött én és világ (az önazonosságról persze nem lemondó) egyeztetése, míg a másik az úgysem tehetünk semmit sztoikus nyugalma (bölcssége? tehetetlensége?) felől veszi szemügyre ugyanazt a jelenséget. A szóhasználatok közötti különbségekkel egyébként Németh Lászlónak is szembe kellett néznie. Simone Weil-esszéjében például azzal, hogy mit jelent a pesanteur (nehézkedés), és mit az ő „ellengravitáció” fogalma. (Az előbbinél a transzcendenciáról van szó, Németh viszont a „természet s az erkölcs” fejlődésirányító szerepére gondol, amely „kilicítálja az ember lehetőségeit... s egyre magasabb célok felé törve, ő rázza le... a nehézkedéshez szükséges okosság mechanikáját.”) Az emberben működő ellentétes erőkről beszél Németh is, meg az az Unamuno, akinek *L'agonie du christianisme* c. könyvét ismerteti 1930-ban. Az agónia (itt: harcolva élni) az üdvösségvágy és a történelem, a civilizáció birkózásából születő keresztény agónia, Unamuno „protestáns színezetű katolicizmusa”. A fogalmazás rokonít – különösen filozófiai gyökerű szépírók esetében, akik hol az író, hogy a bölcselelő szolgálatában állnak. Ráadásul bonyolítja a dolgot, hogy nem egyvonalú kapcsolatrendszerről van szó, hanem keresztirányú értelmezéseken át bekövetkező viszonylatokról. A továbbiakban ezek érzékelésére teszünk kísérletet.

Első viszonyítási pont: a gide-i ironia

Amikor Németh László 1928-ban megírja híres esszéjét André Gide-ről, már ismeri a francia író Dosztojevszkij-könyvét, mely azóta sem jelent meg magyar nyelven. Miért írt Gide Dosztojevszkijről? Ugyanazért, amiért Németh László Gide-ről. Gide a francia regény nyomasztó hagyománya és elsősorban Zola öröksége elől kívánt szabadulni. Németh a magyar regény bizonyos tradíciói és elsősorban Móricz öröksége elől. Dosztojevszkij felszabadulást kínál Gide-nek, Gide a magyar irodalom hagyományában ismeretlen lehetőséget kínál Némethnek. B. Nagy László alapvető tanulmányai óta szinte irodalomtörténeti közhely, hogy Gide szabadította föl Némethben a művészt és a gondolkodót. Ez azonban az érem egyik oldala csupán. Mert Németh László az íróniát sem világlátásként, sem az elbeszélés formateremtő elveként nem követte. Pedig a dilemmát – ironikus vagy nem ironikus regényt írni – mélyen átélte. Az *Emberi színjáték*hoz írt kései előszót idézem: „Az emlékezetemben úgy maradt meg, hogy... ironikus műnek készült: azt akarta éreztetni, hogy a szentség igen sokszor testi-lelki csonkaságok következménye, a korlátozott ember ebben a fajta tökéletességben talál utat korlátai fölé. A regény azonban visszaüött; az írás, az író szándéka ellenére, a hős pártjára állt...”

Németh László regényhősei – Kierkegaard kifejezésével – nem „ironikus individuuumok”. „Az ironikus számára az adott valóság teljesen elvesztette érvényét” – mondja a dán filozófus. Az ironikus a valóság semmiféle korrekcióját, javítását nem vállalja, mert úgy véli, hiábavaló minden ilyen szándék. Kosztolányi műveiben – különösen a késeiekben – nagyon fontos mentalitásbeli összetevő ez az újkori agnoszticizmusra is olyannyira emlékeztető álláspont. „Az újat homályos és elmosódott körvonalával a távolban” az ironikus individuuum ellentéte, a prófétikus fedezi föl. Számára már nemcsak a valóság érvényessége veszett el, hanem maga a valóság is, mivel szemeit szüntelenül a távoli jövőre függeszti. Ha Németh László regényeire gondolunk, a prófétikus út példajaként az *Emberi színjáték* Boda Zoltánja jut eszünkbe: az „erkölcsi beállítású félkegyelmű”, a sok 20. századi átlagember közé keveredett heroikus elitember. Az *Emberi színjáték* írásakor Németh László a prófétikus úton jár. De mennyire eltér ez a magatartás is a harsány váteszekétől. Ez a modern szent elsősorban mégiscsak a maga drámajaként éli meg sorsát, tele van kétellyel, ellentmondással. A *Gyász* hősnője is valójában hatni akar, javítani, de mivel végzetesen elszigetelődik, helyzete a cselekvés nélküli szemlélődő. Ez a konok abszolútumra törekvés végül (egyébként Gide nem ironikus kisregényéhez, *A mennyország kapujához* hasonlóan) már csak az egyéni tökéletesség iszonyatát példazza. A kísérletnek tehát legföljebb önmegváltási jellege lehet, de az az állapot, amelybe Zsófi kerül, már az egyszemélyes üdvözülés esélyét sem adja. Az *Utolsó kísérlet* Jó Pétere sem prófétikus: egy közösség képviselője ugyan, de szerepéről, küldetéséről mennyire másként gondolkodik, mint például (a Németh László által korán megtagadott) Szabó Dezső bármelyik hőse. Utóbbiak a régi jó messianizmus „gesztikulálásokkal és recitatívókkal való megismétlései” (Fülep Lajos), Németh Jó Pétere viszont minden emocionális túlfűtöttség és vezérekedés nélkül hisz az érték, a minőség, a kultúra által berendezhető világban. A sort talán nem is szükséges folytatnunk ahhoz, hogy igazoljuk, a regényíró Németh morális felelősségtudattól áthatott világában – a korai művek (*Akasztófavirág*, *Emberi színjáték*) kivételével – a középut újabb példáját láthatjuk. *Németh regényhősei az ironikus individuuum ellenpontjai, de*

(egy-két kivételtől eltekintve) *nem prófétikus individuumok*. Németh választását ezen az újabb csongori „keresztúton” leginkább talán egy goethei típusú alkat és mentalitás egyensúlykeresése, harmóniaigénye magyarázza.

Kiindulópontunkhoz visszatérve: az egyik oldalon Kosztolányi, a tragikus homo ludens, a másikon a játékosabb hajlamait elfojtó (szépen beszél erről *Garcia Lorca színpada* c. esszéjében), a kötelesség, a felelősségtudat elvét valló Németh László. Ez a kettősség még görögség-élményükben is megfigyelhető. Németh azért rajong a görögökért, mert a minőség látványosan gyors megvalósítására adtak példát. Kosztolányi meg azért, mert a görögök mertek felületesek – kosztolányis paradoxonnal szólni –, a mélységekig felszínesek lenni.

A jelzett szemléleti, gondolkodástörténeti kérdéseknek, a fölillantott összefüggéseknek természetesen messzemenő poétikai következményei vannak. Hiszen a személyiségfelfogás, a létértelmezés, a gondolkodástörténeti szituáltság nyilvánvaló kapcsolatban állnak a szövegalkotási elvekkel. Az ironikus alakítás az ambivalenciát, a kettősségre épülő beszédmódot hozza magával. A próféta csak a definitív egyértelműséget ismeri, a többértelműséget nem. Németh László regényeiben megfigyelhetjük – ha hiányzik is belőlük a például Kosztolányi *Esti Kornél*jából oly jól ismert viszonyítási, viszonylagossági, az olvasót tudatosan elbizonytalanító technika –, hogy a megváltozott létérzékelés kikezdi az elbeszélői státust. Tudatregényekről lévén szó, az elbeszélő nincs a körön kívül, nincs mindent átfogó magatartása, nincsenek abszolút igazságai. Az elbeszélés nem külső, hanem belső nézőpontú. Megtartja ugyan a hagyományos történetközpontúságot, de tudjuk, a lényegi történés emögött, a mélyrétegben rejlik, s ez már valójában a mítosz területe. Márpedig a mítosz mindig többértelmű állítás, még akkor is, ha Németh regényeiben a tér és az idő „lebegtetése” nem oly mértékű, mint azt a 20. századi mitologizáló regényekben megszoktuk. Németh törekvései így is a realista epikai alapstruktúra meghaladását jelentették.

Második viszonyítási pont: az egzisztencializmus

A Nyugat első nemzedékének alkotói számtalanszor megfogalmazták, hogy az egyik ember nem ismerheti meg a másikat. Legszemben talán Tóth Árpád a *Lélektől lélekig* c. versében. Az inkognitó Camus-nek is kedves gondolata. Ebből az egybecsen-gésből semmiképpen sem következethetünk Tóth Árpád egzisztencializmusára, de még Kosztolányiéra sem. Kosztolányinak a jaspers-i „határszituációban” föltűnő hősei az emberi létezés alapvető tartalmaként a Semmit érzékelik. Ehhez azonban nem kellett Kosztolányinak Heidegger létértelmezését ismerni. Hima Gabriella is megállapítja *Kosztolányi és az egzisztenciális regény* c. könyvében, hogy ez az élmény inkább belső fejlődés, s nem külső hatás következménye. Az *Aranysárkány* hőség- és undormotívumának már csak az időbeliség miatt sem lehet kapcsolata Camus *Közönyével* és Sartre *Az undor* c. regényével. Mialatt a hős az élettől fiziológiailag és filozófiailag elfordul, s pszichikailag is megrendül, valóban átéli (a Kosztolányi által is becsült) Unamunónak azt a gondolatát, hogy „minden vitális antiracionális, s minden racionális antivitális”. Összeegyeztethető-e a ráció és az élet? Németh László én-világ oppozícióiban (l. még *Ember és szerep*, alkat, természet és szerep kettőssége) is ott találjuk a hősök csonkaságtudatát: többnyire mindig billen az egyensúly valamerre.

Az egyik *Esti Kornél*-novellában olvashatjuk: „Ő nem értette az életet. Fogalma sem volt, miért született erre a világra. Úgy gondolkozott, hogy akinek részévé jutott

ez az ismeretlen célú kaland, melynek vége a megsemmisülés, az minden felelősség alól föl van mentve, s jogában áll, hogy azt tegye, amit akar..." Ebben a rövid szövegben több jellegzetesen egzisztencialista fogalmat mutathatunk ki: az élet káosz-ként, kalandként való felfogása, végén a megsemmisüléssel, a szabad választás. Az elbeszélő azonban így folytatja: „Ha valaki öt percig beszél neki okosan, hogy térjen át a mohamedán hitre, ő áttér rá, föltéve, ha megkímélik a cselekvés nyűgétől.” Esti Kornél tehát nem akar cselekedni, nem akar választani. Más kérdés, hogy azzal is választhatunk, ha nem választunk semmit. De ez már Sartre gondolata, aki *L'existencialisme est un humanisme* (Az egzisztencializmus: humanizmus) c. könyvében nagyon pontosan megvilágítja a választás és a Gide-féle „action gratuite” különbségét. Az utóbbi – fejtegeti Sartre – „nem ismer adott helyzetet: nála csupán a szeszély az úr. Nálunk viszont az ember egy megorganizált, adott helyzetben mozog, melybe önmaga révén került bele; választásával az egész emberiséget elkötelezi és nincs módjában nem választani...” Majd így folytatja: „Az ember önmagát alkotja meg, előre rendelve nem létezik, morált választva alkotja meg önmagát és a körülmények nyomást gyakorolnak rá, hogy nem lehet meg anélkül, hogy morált ne választana.” Úgy tűnik, ez a felelősséget, az erkölcsöt hangsúlyozó eszmekör sokkal inkább rokona Németh László gondolatvilágának, mint az az életérzés és létprobléma, amely *A Vatikán pincéi* anarchikus kiszakadásában vagy *A pénzhamisítók* megtervezett kalandjaiban, mesterségesen spontán (vagy spontánul mesterséges) életkísérleteiben nyilvánul meg.

Amikor 1946-ban Sartre említett munkája nálunk is megjelenik, Németh László és a magyar szellemi élet jelentős része érezhette magát olyanformán, mint Molière Jourdain úrja a prózával. Németh alig talál a könyvecskében olyan problémát, amelyben ne volna otthon. De így emlékezik vissza erre az időszakra a *Föld, föld!*...-et író Márai is: „...van valami az emberben, amit a természetéből következő iszonyatosságok és esetlegességek sem tudnak megmásítani: nem »jobb«, mint amilyen, de mindig, minden szörnyűségen túl »más«: lehetőség... Az egzisztencialisták azt hiszik, az ember nem az, akinek születik, hanem az, aki lesz belőle. Homályosan és megszővegezetlenül, de azt hittem, az ember nem az, akinek születik, nem is az, aki aztán lesz belőle, hanem mindig, mindenben túl permanens lehetőség.” Márai, aki a naplókban meglepő módon Németh Lászlóhoz hasonlóan követeli a minőséget, az egzisztencializmushoz való viszonyában közel kerül kortársához. Nem szeretnék nyilvánvalóan meglévő különbségeket egybemosni, de látnunk kell, hogy a Nyugat ún. második nemzedékének antropológiája, de esztétikája, regényszemlélete – határozottan eltér a klasszikus modernségnek a magyar irodalomban például Kosztolányi, az európai irodalomban például Gide nevéhez köthető hullámától. Ám az ösztönök után a ráció jogait visszakövetelő generáció az egzisztencialista szemlélettel is csak részlegesen azonosulhatott, mert a követ reménytelenül görgető Sziszüphosz heroikus pesszimizmusa a helytállás nemes gesztusát jelenti ugyan, de a teljes reménytelenséget és a permanens kudarcot is. Ezzel szemben Németh azt mondja: „Az életnek egy célja van, hogy győzzön.” Az egzisztencialista írók műveit érdeklődéssel olvasta Németh, de rendkívül árulkodó, amit 1948-ban Camus regényéről, *A pestis*ről írt: „Az alakok egy intellektuális tipológia bőrrrel bevont vázai...” Ezt a regényt pusztá absztrakciónak fogta föl az elvont mondanivaló miatt.

Ennek az újabb szellemi találkozásnak az eredményeit azonban nem tagadhatjuk. A *Bűn* értelmezésénél minden bizonnyal megidézhetjük a bűntelen bűnösség egzisztencialista problémáját. A Sartre-kötetet ismertető 1947-es esszé, *A választásról* az

Iszony gondolati háttereként is fölfogható. Németh azonban úgy gondolja, „az egzisztencialista azért szabad, mert a lénye nem mögötte, hanem előtte van; neki nincs mihez kötve lennie, mert hisz még most teremti, amihez hű lehetne. Azonban ez nyilvánvalóan nincs így.” Kárász Nelli mögött van az egész múltja, a természete (a retrospektív elbeszélő ezt „büntetésnek” tartja), az alkata, az erkölce, s ezt a nem társadalmi, szociológiai, még csak nem is ösztöni, biológiai erők által már kialakított „másságot” védi, s ez a normától eltérő, „degenerált lélek” talál magának érvényesülési teret a férj halála után. Míg az egzisztencialisták tettei „ideges ugrások”, addig Németh az emberi erkölcsöt „növéstervként” képzei el: „a világot nem ellenségnek, hanem tápláléknak tekinti, nem bebizonyítja magát vele szemben, hanem kifejlődik általa: létét nem tettekkel, hanem tevékenységgel valósítja meg...” A regényíró Németh László fordulatát is megvilágítják az idézett mondatok. A fordulat persze már korábban érlelődött Németh regényszemléletében. De nemcsak az övében. A magyar irodalmat „móricz-talanítani” akaró Németh újból Móriczért lelkesedik. A Proustot Némethtel egy időben fölfedező Halász Gábor pedig Balzac példáját emlegeti.

A szakirodalom visszatérő megállapítása, hogy Németh érzekelte a 20. századi ember tragikumát és elidegenedését, de „a gyógyulás sajátos kelet-európai formáját” kínálta (Kocsis Rózsa). A kérdést (mármint ennek a kelet-európaiságnak a mibenlétét) most valószínűleg nem tudjuk eldönteni. Csupán Németh sokat emlegetett „üdvánával” kapcsolatban villantunk föl egy párhuzamot. Hamvas Béla a *Regényelméleti fragmentumban* írja: „Az Üdvtörténet az a fogalom, amely elég szilárd és rugalmas ahhoz, hogy létünk két végső távlatát, azt, hogy mindenki közülünk egy és sok (meghatározhatatlan), meg tudjuk érteni. S a személy a közösséggel sajátosképpen itt egybeesik. Éppen ezért a regény, amely a személyiség, ugyanakkor az emberiség formája is.” Mindkét író fölvetette egyén és közösség, individuum és kollektívum viszonyának kérdését, s erre próbált válaszolni. Ez a tény azt igazolja, hogy a kollektivistá, üdvtörténeti és küldetéses hajlamok bizony sokféle irányzat jellemzői lehetnek. *Iszony* és *Karnevál*: egzisztenciális regény mindkettő – és közép-európai. Noha utóbbi a hagyományos regényforma fölrobbantása, és semmiféle gyógyulást nem kínál.

Néhány megjegyzés a hagyományról

Az egyes eszmetörténeti, prózapoeitikai jellegzetességek eredetét is nézhetjük, de azt is, hogy hová mutatnak előre, milyen utóéletük van, vagyis mi lett belőlük. Az utóbbi évtizedek regényírói között valószínűleg alig akad olyan, aki Németh Lászlót közvetlenül mesterének tekinti. (Ám ne elégedjünk meg a sommás kijelentésekkel. A kolozsvári Szilágyi István két regénye – *Kő hull apadó kútba, Agancsbozót* – a Németh László-i regényforma folytatásának is tekinthető. Mindkettő más szempontból. Az első a *Gyász* epikai alaphelyzetét, fojtó légkörét és nyelvi megformáltságát idézi, az utóbbi az egzisztenciális és a mitologizáló regény ötvözete.) A mai magyar próza hagyomány szemléletében Kosztolányi és Ottlik a favorit, mert az újabb irodalom tájékozódásának ők felelnek meg jobban. Ha nagy folyamatokban – az irodalomtörténet objektivitását tiszteletben tartva – gondolkodunk, nem feledhetjük a regényíró Németh kivételes helyét. Csak igazat adhatunk Thomka Beátának, aki már több mint egy évtizeddel ezelőtt – a formafejelem és a reflexív ábrázolás miatt – a modern magyar regény (igaz, nem közvetlen hatású) előkészítőjének tartotta Németh Lászlót.